

מערות, מקלטים ומסתורים מתקופת הבית השני בנחלים ארבל, עכברה ועמוד

ינון שבטיאל

נחל ארבל (ואדי חמאם) ונחל עמוד הם שני נחלי איתן שופעים המובילים את מימיהם לאגן הכינרת. לנחל ארבל שלושה מעיינות שמימיהם זורמים לאורך הנחל כל ימות השנה ומהווים מקור חיים קבוע לשוכנים בסביבתו. אל ערוץ הנחל מצטרפים הערוצים מזוגה, סביונה ונמרים. מעיינות נחל עמוד, מהשופעים שבנחלי הגליל, נובעים למרגלותיו של הר מירון. הנחל זורם לאגן הכינרת כשהוא אוסף אליו את ערוצי נחל פרוד, נחל עכברה ונחל חוקוק. נחל עמוד שקק מים מראשיתו ועד סופו, עד שחלק ממעיינותיו נתפסו זה מכבר לטובת היישובים בסביבותיו. רק חלק ממימיו ממשיכים לזרום באפיקו הטבעי.

סקר מערות

לאורך גדות שני הנחלים בולטות מערות טבעיות שהתפתחו בתהליכים קרסטיים כשפתחיהן פעורים לעבר האפיק. רוב המערות התפתחו בחלקים התלולים ביותר של המצוק שם היה התהליך הקרסטי מוגבר ומואץ. המצוקים בשני הנחלים מזדקרים בחדות כלפי מעלה עד לגובה של 100 מ' ואף יותר. מספר המערות הטבעיות בשני האתרים עולה על 800. סקר התיעוד המקיף הראשון בכל המערות שבשני הנחלים האלה התנהל במהלך השנים 2009–2013 על ידי כותב שורות אלו וולדימיר בוסלוב ממלח"ם.

מקלטי המצוקים מול מעיין
עין שבשבת - נחל עמוד

מקלטי המצוקים בחלקו המזרחי של הר ארבל בנחל ארבל

הר ארבל תמונה פנורמית

נחל ארבל

המצוקים התלולים של הר ארבל מתנוססים משני צדיו של נחל ארבל. צדו הצפון־מערבי של המצוק נקרא במפות הר ניתאי, שם שנתנה לו ועדת השמות הממשלתית. בשני המצוקים הנישאים משני צדי הנחל, פעורות יותר מ־500 מערות קרסטיות. מעל למקלטי המצוקים של הר ניתאי התגלתה אף חומת הגנה על המערות שאורכה 286 מ' והיא נחפרה חלקית בידי עוזי ליבנר (2010). בקטע החומה נתגלו שרידיהם של תשעה מגדלים הפונים מערבה – הכיוון היחיד ממנו עלול היה אויב לאיים על החבויים במערות. תוצאות החפירה מלמדות שהחומה נבנתה בכמה שלבים שהבולטים בהם התקופות הרומית הקדומה והתיכונה. בסקרים שנערכו בכל מערות מצוק הארבל ובמצוק הר ניתאי נתגלתה מערכת מערות שהוכשרו כמקלטי מצוקים מרשימים בהיקפם. חלק מהמערות הורחב בחציבה, ובחלקן נחצבו מחסות

מקלטי מצוקים

התברר כי רוב המערות שהתפתחו לאורך הנחלים האלה ובעיקר התלולות ביותר, המחייבות טיפוס אלפיני או גלישה בחבלים, הוכשרו לשימוש בידי אדם. הן סמוכות ליישובי אם ומכילות ממצאים רבים השופכים אור על חיי יהודי הגליל בתקופת הבית השני. בשנות ה־80 של המאה הקודמת טבעו חנן אשל ודוד עמית את המונח "מערות מפלט", שהתייחס למערות טבעיות תלולות אליהן נמלטו יהודים בתקופת בית שני. מערות אלו לא הוכשרו בידי יושביהן ולא היו צמודות ליישובים יהודיים. מחקר המערות הנדון כאן, כלומר, מערות טבעיות שהוכשרו בידי אדם וסמיכותן ליישובים יהודים, הצריך את הטבעתו של מושג חדש – "מקלטי מצוקים".

מקווה טהרה במקלט מצוקים בהר ארבל

מימין: מאגר מים מטוייח בהר ארבל אחד מתוך עשרות מאגרים כאלה משמאל: ארובת מעבר מקומה לקומה במקלטי מצוקים בארבל

מימין: מקווה טהרה במקלט מצוקים בסלע עכברה משמאל: קנקן שהיה בשימוש בתקופת הבית השני בתוך מקלט מצוקים

גלישה בחבל ממרומי מצוק ארבל ברקע מקלטי המצוקים של הר נתאי

(arrowhead), לולאות חצובות לקשירת חבלים, שכרי סירי בישול, שכרי קנקנים וחרסים מן התקופה ההלניסטית ומהתקופה הרומית הקדומה. הגישה למקלטי המצוקים הייתה באמצעות גלישה בחבלים או טיפוס אלפיני על קיר הסלע הזקוף של המצוק. בסקר שערך עוזי ליבנר במערות שלמרגלות המצוק, נמצאו חרסים רבים מהתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה, ראשי חצים, מסמרי מתכת, שלושה מטבעות מימי החשמונאים ומטבע אוטונומי מאפמיאה מן המאה הראשונה לפנה"ס.

סלע ומרפסות תצפית. מתוך המערות הטבעיות נחצבו חדרים נוספים לתוך הסלע, וכן דרגשים, חלונות תצפית, מדפים ומעברים במפלסי גובה שונים. לעתים נחצבו מגרעות להנחת כף הרגל בזמן המעבר ממפלס למפלס ולעתים אף ארובות בתוכן ניתן לטפס ולהגיע למפלסים עליונים. בקירות החללים הפנימיים נמצאו גומחות לנרות שמן ובשקערוריות הצטברה שכבת פיח עבה. במקלטי המצוקים של הר ארבל נמצאו חמישה מקוואות טהרה שתוארכו לימי הבית השני; שלושה מהם מצא רוני רייך בשנות ה־80 ושניים נמצאו על ידינו. בתוך המקלטים התלולים נמצאו עשרות מאגרי מים מטויחים בטיח אפור, שני ראשי חצים מהתקופה הרומית (Bodkin

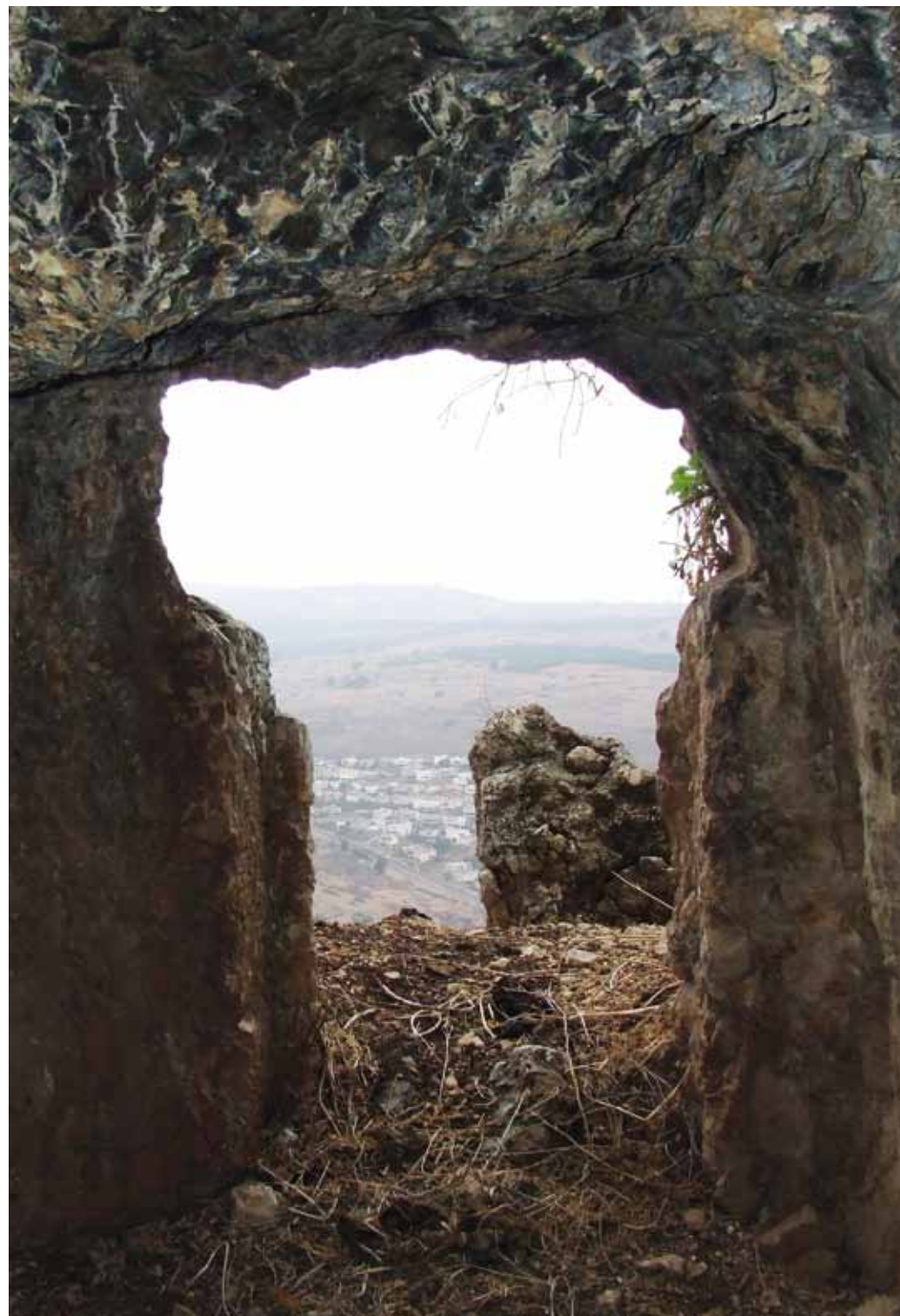

לולאות קדומות חצובות בסלע
לקשירת חבלים - אחד מאמצעי
ההגנה למקלטי המצוקים

הורדוס המלך ומלחמתו במורדים במקלטי המצוקים

על פי יוסף בן מתתיהו התחבאו תושבי היישוב ארכל במערות בעת דיכוי המרד של יהודי הגליל בהורדוס (בשנת 38 לפנה"ס). הורדוס ניסה לפגוע בנמלטים ושלשל לתוך המערות את לוחמיו. חלק מהיהודים העדיפו להתאבד ולא הסגירו את עצמם לידי הורדוס:

משם שלח [הורדוס] אחר כך קוהורטה של פרשים ושלוש פלוגות רגלים מזוינים נגד אלו ליסטים היושבים במערות, כי החליט לשים קץ למעשי הפשע שלהם. מערות אלה היו סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארכל [...] הוא הוסיף לרדוף אחרי האויבים [...] והכניע את הגליל כולו חוץ מאלה שישבו במערות [...] הורדוס שמיהר אל הליסטים במערות [...] יצא נגדם לבדו. והמערות היו בהרים מבוטרים לגמרי והמבואות אליהן בלב ההרים היו משופעים והם מוקפים צוקים חדים. בתוך אלה רבצו הליסטים עם כל קרוביהם. לשם מלחמה עשה המלך תיבות והורידן במכשיר מראש ההר כשהן קשורות בשלשלאות של ברזל משום שאנשיו לא יכלו לעלות מלמעלה ולא לזחול ולרדת אליהם מלמעלה מפני

חציבות של מזוזות
בפתח מקלט מצוקים

חודו של ההר [...] אלה שבתִּיבוֹת תקפו את הליסטים ביתר שאת [...] והטילו אש לתוכן. היה שם זקן אחד שנלכד בפנים עם שבעת בניו ועם אשתו [...] הוא ניצב כפי המערה והרג כל אחד מהבנים שיצא, עד שהרג את כולם ואחר כך המית גם את האישה ולאחר שהטיל את הגוויות אל התהום, השליך לבסוף את עצמו למטה והעדיף לשאת את המוות מאשר את העבדות (בן מתתיהו, קדמוניות יד, 413–430 ובשינויים קלים במלחמת היהודים, ב', 304–308).

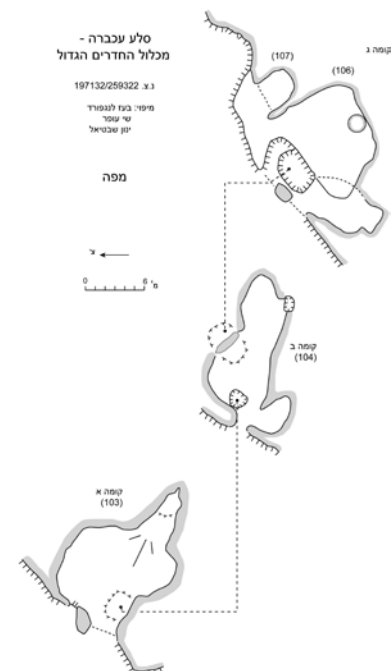
מקלטי מצוקים וחומת מגן: מביצורי יוסף בן מתתיהו במקום אחר ציין יוסף בן מתתיהו כי דאג להקים "חומה להגנת המערות שלשפת ים גינסר". בספר חיי יוסף כתב במפורש כי ביצר את "מערות ארבל" (מלחמת היהודים, ב, 573–574; חיי יוסף, 187). בתחום ארבל נחשפו שני יישובים יהודים קדומים שבמרכזם בתי כנסת בעלי חזות מרשימה. האחד נחשף בשנות ה־80 מצפון למושב ארבל בידי צבי אילן ואברהם איזדרכת ונחפר חלקית בשנת 2012 בידי בני ארובס. את בית הכנסת שלמרגלות הר ניתאי החל לחפור עוזי ליבנר ב־2006 והוא סבור כי היישוב היהודי במקום הגיע לשיא התפתחותו בראשית התקופה הרומית הקדומה. אפשר להניח שתושבי שני היישובים האלה הם שהכשירו את המערות הטבעיות כמקלטי מצוקים והשתמשו בהן במהלך מרד החורבן. עם זאת לא מן הנמנע שבמהלך מרד החורבן הצטרפו לכאן גם פליטים ממגדל הסמוכה, שעברה במהלך המרד קרב ימי עקוב מדם (מלחמת היהודים, ג, 462–502).

צוק סלע עכברה לכל אורכו המצוקי

סלע עכברה

לנחל עכברה, המצוי על הגבול שבין הגליל התחתון לגליל העליון ונשפך לנחל עמוד, גדה מזרחית תלולה במיוחד, שהיא מעין צוק בולט המתנשא לגובה של 250 מ' ויותר מעל לאפיק. מקצה המדרונות התלולים מזדקר צוק אנכי שגובהו 132 מ' ורוחבו כ־1000 מ' המכונה סלע עכברה. בצוק זה סקרנו 124 מערות העונות על ההגדרה של מקלטי מצוקים. מרבית המערות שבסלע עכברה הוכשרו בידי אדם ומרבית הממצא הקרמי בהן מלמד שהיו בשימוש בתקופה הרומית הקדומה. עוד ניתן לציין שהחלק המזרחי של הצוק עשיר יותר במקלטי מצוקים וניכרת בו עבודת חציבה מאומצת בהרחבת חללים ובחציבת מאגרי מים בעיקר מתחת לנטיפים פעילים. בשני מקלטים נוצל כל חלל המערה הטבעית לאגירת מים. שני החללים נחצבו וטויחו בטיח אפור ועבה שהגיע עד לקו המגע של החללים עם תקרת המערה. לשתי מערות מטויחות אחרות מובילים מרזבים חצובים שנחצבו מחוץ למערה על פני קיר הסלע החשוף. אחד מהם נחצב על הרמה של סלע עכברה והוא מסתיים מעל לחלק העליון של פתח המערה התלויה על פי התהום. באחת המערות התגלה מקווה טהרה שקיבל מים מתעלה שנחצבה לאורך אחד ממדפי הסלע והובילה מי נגר לתוך המקווה. בקיר המזרחי של המקווה נראתה נביעה קטנה שמימיה ניגרו לתוך אגן הטבילה.

מקלטי המצוקים של סלע עכברה, הוכשרו בחלקו התלול ביותר של הצוק האנכי הגבוה ביותר בגליל

מקלטי מצוקים בנחל עמוד

אחד המכלולים התלולים ביותר שההגעה אליו הצריכה טיפוס אלפיני על פני המצוק, הוא גם המכלול המאורגן ביותר שנמצא במהלך הסקר (סימנו 103–107). מכלול זה דומה למכלול מערות המפלס "אל עליליאת" שבנחל מכמש בארץ בנימין שסקר יוסי פטריך בשנות ה־70. המכלול שבסלע עכברה בנוי בחלקו העליון של הצוק בגובה של כ־100 מ' מתחתית הערוץ שמדרונותיו יורדים בשיפוע תלול לאורך של עוד כ־200 מ'. למכלול מקלטים זה שלושה מפלסים זה מעל זה והם מקושרים באמצעות פירים חצובים. במפלס העליון יש מרפסת תצפית שקיר אבן משמש לה מעקה. מהמרפסת תצפית רחבה לעבר צפת שבצפון ולרכס ממלח שבדרום. המפלס התחתון מורכב מחדר חצוב גדול ממנו נחצבה בתוך הסלע מחילה באורך 3 מ' המובילה לחדר חצוב נוסף. בתקרת החדר נחצב פתח דרכו ניתן לטפס לקומה השנייה באמצעות סולם. בקומה השנייה שלושה חדרים בהם חצובים כוכים לאחסון. בחדר הדרומי נחצבה ארוכה באורך של 5 מ' דרכה ניתן לטפס לקומה השלישית. בקומה השלישית חדר חצוב גדול שבמזרחו בור מים מטוּיח בטיח אפור הקולט ורזיף מים שניגר מסדק בקיר הסלע המזרחי. מי הנגר זולגים ישר לבור; קוטר פתחו 0.7 מ', קוטרו הפנימי 1.8 מ' ועומקו 1.8 מ'. בחדר פזורים שפע של חרסים מהתקופות ההלניסטית, הרומית הקדומה והרומית המאוחרת. בחדר זה נמצאו שני מטבעות ברונזה גדולים מתקופת טריאנוס; האחד של העיר ציפורי והאחר של דור. על קיר הסלע המזרחי כתובת פחם בת ארבע שורות שטרם פוענחה. מדרום ומצפון לחדר המרכזי חצובים שני חללים קטני מידות; על קירות אחד מהם שקוטרו 1.8 מ' וגובהו 1.3 מ' נמצאו שרידי טיח והוא שימש מאגר מים. פתחו מצוי בדופן המערבית הפונה אל המצוק. שרידי תעלה חצובה נראים על קירות הסלע הפונים לתהום.

הממצאים

בין החרסים שנמצאו בסלע עכברה – חרסים מסוג כפר חנניה המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה. כן נמצאו מטבעות מתקופת טריאנוס, מתקופת אלכסנדר ינאי, מתקופת אגריפס הראשון ועוד; ראש חץ בעל מתאר ארבע־כנפי – שהיה בשימוש הצבא הרומי במרד החורבן (Bodkin arrowhead). נתן תפילנסקי, מפקח אגף העתיקות, דיווח כי ב־1966 רכש לאוצר המדינה ארבעים מטבעות שנמצאו בחורבת עכברה. ב־1972 ציין שחשף מכלול חרסים מהתקופה הרומית הקדומה שנמצאו באותו מקום.

מציאת המטבעות מימי טריאנוס מעלה את שאלת השתתפותם של יהודי הגליל במרד טריאנוס בשנת 116–117 וכן את שאלת הצורך של יהודי היישוב עכברה לשוב ולהשתמש במקלטי הסלע גם אחרי החורבן. ייתכן גם כי מטבעות אלה שימשו כהילך חוקי גם בתקופת מרד בר כוכבא והובאו למקלטים במהלך קורותיו העלומים של מרד זה בגליל.

”בגליל ביצר את המקום הנקרא סלע עכברה”

במלחמת היהודים ברומאים ציין בן מתתיהו שהוא ביצר את סלע עכברה ולא את היישוב עכברה (מלחמת היהודים, ב, 572–576). דומה שיש בהגדרה מדויקת זו כדי לבסס את האפשרות כי מקלטי המצוקים שנחשפו בתוך סלע עכברה היו חלק ממערך ההגנה של יהודי היישוב עכברה

קיר אבנים בנוי בפתח מקלט מצוקים
בנחל עמוד

שתוארכו על ידי עמנואל דמתי לתקופה הרומית הקדומה. דומה אפוא שכן מתתיהו דייק בציינו שהוא ביצר את סלע עכברה. ואכן צוק סלע עכברה על מקלטי המצוקים שבו הוא מהאתרים המרשימים בגליל. כאמור זורם נחל עכברה הישר לעבר נחל עמוד ואל מקלטי המצוקים הרבים והמיוחדים שפעורים בעיקר בגדרתו הצפונית.

נחל עמוד

המפנה הצפון־מזרחי של נחל עמוד בנוי מסלע גיר מתקופת האיאוקן. באזור זה יורדים בממוצע שנתי 450 מ"מ גשם. בשל קווי הסידוק הגאולוגיים שנחשפו בגדה המזרחית של הערוץ נוצרו במקום מערות טבעיות, חלקן בתוך צנירים. בסקר שנערך בשנים 2010–2012 בנחל עמוד תיכון, נמנו במפנה הצפוני של הנחל 304 מערות טבעיות, רובן הוכשרו בידי אדם שחצבו מתוכן חללים נוספים. למקלטי מצוקים אלה אין אפשרות להגיע אלא באמצעות ציוד גלישה וטיפוס. בחלקו התיכון של הנחל, בין כביש 85 לכביש 8077, במרחק של כ־1 ק"מ מחורבת חוקוק – היישוב היהודי הקדום הנודע במרחב – יש כמה מכלולים מרשימים של מערות טבעיות גדולות שהוכשרו כמקלטים. כל המכלולים נמצאים על מדפי סלע תלולים.

מימין: אופן ההגעה למקלט מצוקים, כך הגיעו אלה שהכשירו את המערות לצרכי הגנה על חייהם משמאל: מאגר מים חצוב ומטוייח בטיח אפור במקלט מצוקים אחד מעשרות מאגרי מים שהתגלו בתוך מקלטי המצוקים בהר ארבל ובהר נתאי

שנמצא למרגלותיו. ברשימת היישובים המופיעה בחיי יוסף צוינה עכברה בין ה"כפרים שהיו מאוד סלעיים". היישוב עכברה מוזכר פעמים רבות במקורות כיישוב יהודי מימי הבית השני, והוא נודע בזכות בית מדרשו של ר' ינאי (ירושלמי, עירובין ח ד [כה ע"א]). בימי הביניים עדיין הוזכרה עכברה כיישוב יהודי. הנוסע אווליה צ'לבי (Evliya Tshelebi) בביקורו במקום בשנת 1648, מזכיר 500 מערות בסלע עכברה שלתוכן נמלטו "בני ישראל" ושם מצאו את מותם ממגפה ששילח בהם אללה. את השלדים שלהם, ציין צ'לבי, אפשר לראות עד היום.

עמנואל דמתי חשף ביישוב עכברה שרידים של מבנה ציבור וגדעון פרסטר וצבי אילן סברו שמדובר בבית כנסת. סקר חלקי של מערות סלע עכברה ערכו יגאל טפר ויובל שחר בשנת 1984. רפי פרנקל וצוותו סקרו את החורבה שלמרגלות המצוק, וכן ליבנר שכינה אותה עכברה מזרח. חורבה זו ממוקמת כאמור בערוץ נחל עכברה למרגלות סלע עכברה. לעומתה נמצאת חורבה נוספת בשם זה ממערב לסלע, על גבעה קטנה מן העבר המערבי של ערוץ נחל עכברה ובמרחק 1 ק"מ מהסלע. הסוקרים ציינו שרוב החרסים שנאספו מאתר זה הם מהתקופה הרומית הקדומה. בשנת 1987, במסגרת סקר ראשוני של מערות תלולות, שהנגישות אליהן בחבלים בלבד, שנערכה בראשותו של הארכאולוג עמנואל דמתי, ניתן היתר חד־פעמי לגלישה, ואז גלשתי בחבלים לחמש מערות בנקודה התלולה ביתר אליה ניתן היה להגיע. בתוך המערות ניכרו סימני חציבה רבים ונחצבו מעברים בין המפלסים השונים בהם נוצרו המערות. באחת המערות נמצא מעין קיר תמך שיצר מרפסת תצפית. בשלוש מן המערות נלקטו חרסים

מקלטי המצוקים שובך תחת

אחד המכלולים שנקרא על ידינו מכלול שובך תחת בני מסדרה של כ־20 מערות תלויות (במערות התחתונות של המכלול נערכו בשנות ה־60 חפירות ארכאולוגיות בידי משלחת מאוניברסיטת שיקאגו ונמצאו בהן שרידים מהתרבות המוסטרית מתקופת הפליאולית התיכון). לשמונה מהמערות פתחים שנחצבו והורחבו בקווי מתאר ישרים. שני מקלטים ממוקמים כ־30 מ' מעל לקיר הסלע שתקרתו בולטת אל חלל הנחל. ההגעה למקלטים אלו נעשתה בטיפוס אלפיני על קיר המצוק מאחר שהגלישה בחבל הייתה מרחיקה את הגולש מפתחי המערות בעקבות תקרת הסלע הבולטת.

בסיור בתוך המקלטים ניתן לראות שהמערות נחצבו כחדרים עם מעברים ביניהם. באחד החדרים נחצב פיר ממנו ניתן לטפס למערכת חדרים במפלס עילי. באחד החדרים התגלה כד שלם נטול שפה שמידותיו 0.8x2 מ'. מכלול נוסף של מערות מצוי בהמשך הנחל מערבה. מערות אלו פרושות על פני תחתית המצוק ומתחתיהן מורד חריף המכוסה דרדרת. הטיפוס למכלול המערות בלתי אפשרי בעלייה ישרה מאפיק הנחל. שביל היוצא ממעיין שבאפיק הנחל (נקרא במפות סימון שבילים עין שבשבת), ששרידיו מצויים עד היום, הוביל אל המכלול. שביל זה עוקף את דרדרת האבנים ממערב ועולה אל עבר המערות. בחזית האתר הפונה לנחל מצוי שריד של משטח בנוי, שנתמך בקיר אבן ובקירות שיוצרים בסיס למבנה, שגודלו כ־10x90 מ"ר. לפי קיר התמך וקירות הרוחב ולפי אבני הבנייה שחלקן עם סתות שוליים, ניתן לקבוע שבמקום התנשא מבנה שהגן על המערות החצובות וגובהו המשוער 5–6 מ'. בקדמת הפינה הדרום־מערבית של המשטח נראים שרידי מגדל חצי עגול בקוטר כ־4 מ', ששימש להגנת המבנה. ממזרח לכאן מכלול נוסף של מערות שהגישה אליהן מחייבת אף היא ירידה בגלישה בחבלים. בתוך אחת מהן התגלה קנקן תמים מהתקופה ההלניסטית.

מקלטי המצוקים של עין שבשבת

מכלול נוסף של מערות מרוחק כ־1 ק"מ ממערב למכלול הראשון וכ־200 מ' ממזרח לעין שבשבת. המכלול מסודר משני צדיו של צניר שבדופנו המערבית הוכשרה סדרה של ארבע מערות, ואילו בדופנו המזרחית סלע חלק המתרומם לגובה של כ־20 מ' ומכוסה בפטינה עבה. שתי תעלות אופקיות, האחת באורך של כ־4.5 מ' והשנייה באורך של כ־6 מ', נראות כמו תעלות תמיכה לפיגומים. במרכז המכלול, שהתפתח בסדק קרסטי, נחצב חדר בגודל של 4x5 מ' שטויה בטיח הידראולי והשתמר לגובה של 2.5 מ'. אל חדר זה מובילה תעלה חצובה על פני קיר הסלע שקולטת מי נגר שבאים מנטיפים פעילים עד היום ומזרימה אותם הישר לעבר המאגר. למכלול 15 מקלטי מצוקים אליהם ניתן להגיע רק בטיפוס על סולם גבוה ובהמשך לאורך יתדות עץ שננעצו בסלע.

מקלטי המצוקים שובך עילי

המכלול האחרון והמרשים ביותר של מקלטי המצוקים מרוחק מהקורם בכ־300 מ' והוא מונה כ־50 מערות בארבעה מפלסים. המכלול נמצא בגובה של כ־30 מ' ממדף סלע רחב ממנו

קנקן ללא שפה בתוך אחד ממקלטי המצוקים בנחל עמוד

מערות שובך בנחל עמוד, המערות העליונות הוכשרו כמקלטי מצוקים

מכלול מקלטי המצוקים
המרכזי בנחל עמוד

יורד מדרון תלול לאפיק הנחל. גם אל מכלול זה נאלצנו לטפס בטיפוס אלפיני. מכלול זה מוקף בכ־20 מ' של שרידי חומה הכוללים שרידי מגדל עגול (לאורך כ־8 מ') בדומה למגדל שבמכלול הראשון. במכלול זה מצאנו ארובות חיבור ומחילות שאחת מהן מגיעה ל־17 מ' ומובילה לתצפית מתוך שלושה חלונות חצובים מרום של כ־50 מ' על כל מרחב נחל עמוד ורמת חוקוק. על קיר הסלע הזקוף שמוכיל ממרגלות המצוק למכלול התגלו יתדות עץ תקועות בסלע ולולאות לקשירת חבל.

בסקר שערך רבני בשנות ה־50 של המאה הקודמת ברמת חוקוק, הוא גילה 18 אתרים מהתקופות הרומית והביזנטית. רבני ציין שמצא גם שרידי מבצר לו קרא "מבצר רומי", על כתף השלוחה הצפון־מזרחית של הר חבקוק, הסמוכה לשרידי היישוב חוקוק. המבצר שמידותיו 50x55 מ', בעל קירות ישרים בעובי של 1.10 מ', חלש לפחות על ארבעה יישובים יהודים שהתקיימו באזור בימי הבית השני: חורבת חוקוק, גבעת שייח' נאשי, חורבת שוּנָה והכפר כור. הן בחורבת חוקוק הן בכפר כור, נחשפו לאחרונה בתי כנסת להם ממצאים ייחודיים. בין היישוב חוקוק לכפר כור, יש שרידי דרך רומית שחצתה את המצוק הצפוני של נחל עמוד בסדרת מדרגות חצובות, שניצלו סדק במצוקי הנחל והובילו הישר לעבר מכלול של מקלטי מצוקים גדול במיוחד. הדרך אפשרה מעבר בין שתי גדות הנחל וחיברה למעשה בין היישובים שעל הגדה הצפונית של נחל עמוד לבין היישוב חוקוק. במהלך בדיקת המדרגות החצובות נמצא על אחת מהן מטבע מנוקב מ"שנת שתיים" למרד החורבן. עוזי ליבנר שליקט חרסים סמוך למרגלות מכלולי המערות שלעיל (המערבי והמזרחי), ציין שבשניהם מצא בעיקר החרסים מהתקופה

טיפוס למקלט מצוקים בנחל עמוד

מבט ממקלט צוקים אל עבר מגדל

הרומית הקדומה: 53% במכלול המערבי ו־60% במכלול המזרחי. יגאל טפר, גיל דרעין, יותם טפר וליבנר סבורים שניתן להניח אפוא כי הפעילות במערות אלו התקיימה בעיקר במהלך מרד החורבן. גיא שטיבל פרסם 36 ראשי חצים הירועיים בשימוש בצבא הרומי, שהתגלו בשנות ה־80 של המאה הקודמת למרגלות מקלטי המצוקים בנחל עמוד. ניתן לשער אפוא שהמערות החצובות שבנחל עמוד הוכשרו כמקלטי מצוקים של תושבי חוקוק, שייח' נאשי, חורבת שונה ואף ניתן להניח שגם תושבי כור השתמשו בהם.

סיכום

שני הנחלים ארבל ועמוד על שפע מקלטי המצוקים שבהם קשורים ללא ספק ליישובים שסמוכים להם. מיקום המערות אינו מקרי, הן בזכות מקורות המים העשירים שבנחלים הנדונים הן בזכות היותן אמצעי הגנה בולט בסביבה ומקלט מציל חיים. ההשוואה בין התיאור ההיסטורי בחיבוריו של בן מתתיהו ביחס ליישובים אותם הוא טוען שביצר (לטענתו ביצר או דאג לבצר 19 יישובים) לבין הממצאים הארכאולוגיים שהתגלו בתוך מקלטי המצוקים, הן במקלטי המצוקים בנחלים ארבל, עכברה ועמוד הן במקומות דומים אחרים שמחוץ לגבולות הגליל התחתון, מלמדים שלפנינו תופעה כלל אזורית. התושבים היהודים שבגליל ניצלו את הצוקים התלולים מלאי המערות שלרגליהם התיישבו והכשירו אותם למקלטים לאורך תקופות המצוקה שפקדו אותם בתקופת הבית השני. השימוש במערות גבר באופן טבעי כחלק עיקרי מההכנות לקראת מרד החורבן.

במאמר זה נסקרו שני נחלים שבגדותיהם יותר מ־800 מקלטי מצוקים, ובסמוך להם לפחות שמונה יישובים יהודים שפוטנציאלית היו קרובים לאתרים ותושביהם היו מסוגלים להכשיר את המערות כמקלטים במהלך תקופת הבית השני. שימוש ודאי במקלטי המצוקים בתקופת מרד החורבן נלמד מתיאוריו של יוסף בן מתתיהו וממצאים המחזקים תיאור זה. סקר מקלטי מצוקים כללי שערכנו בכל רחבי הגליל בערוצי נחלים (נחל חצור, אביב, דישון, נמר וכזיב), מעיד שלפנינו תופעה בכל המרחב החוצה גם את גבולות הגליל שהתווה יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים, ג, 35–40). על פי היקפם ותפוצתם של המקלטים הם היו מאמצעי הביטחון העיקריים של האוכלוסייה היהודית בזמני מצוקה. הממצאים שהתגלו בתוך מקלטי המצוקים שהוכשרו בעיקר במקומות תלולים, מעידים שרובם ככולם נועדו להישרדות ולהצלת חיים. חציבת עשרות מאגרי מים ואמצעים להובלתם, שרידים של כלי קיבול, בישול ושולחן, תקיעת יתדות לטיפוס לאורך הסלע, חציבת תעלות להצבת פיגומים, חציבת לולאות לקשירת חבלים, ההשקעה הרבה בהכשרתן של מערות שההגעה אליהן מחייבת טיפוס מסוכן על יתדות או באמצעות גלישה בחבלים מגובה רב, פעילות שכרוכה בסכנת חיים. המערות הטבעיות שהתפתחו בנחל ארבל ובנחל עמוד זימנו לתושבי היישובים היהודיים הסמוכים להם פתרון נועז להצלתם ולהצלת משפחותיהם בתקופות בהן עמד היישוב היהודי על נפשו לעתים מזומנות.

מקורות נבחרים

אביעם מ', תשמ"ג "על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל", *קתדרה*, 28, עמ' 33–46.
אשל ח' ועמית ד', תשנ"ט *מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא*, תל אביב וירושלים
זונגברג, י', מונגר, ס', 2011 "חורבת כור, דו"ח ראשוני", *חדשות ארכאולוגיות*, 123, גיליון אלקטרוני.
טפר י' ושחר י' תשמ"ה *ישובים יהודים בגליל ומערכות המסתור שבהם*, תל אביב.
טפר י', דרעין ג' וטפר י', 2000 *אזור נחל עמוד: פרקים על ההיאחזות היישובית*, תל אביב.
ליבנר ע', תשס"ד, ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופה ההלניסטית הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
ליבנר ע', תש"ע "ח'רבת ואדי חמאם – כפר ובית כנסת מן התקופה הרומית בגליל", *קדמוניות*, 139, עמ' 30–41.
ליבנר, ע', תשע"ב, "ראשית ההתיישבות היהודית בגליל בימי הבית השני: מקורות היסטוריים וממצא ארכאולוגי" **ציון**, עז, ד', עמ' 437–469. (**לא ברור מה לא בסדר ברישום**)
פטריך י' ורובין ר' תשמ"ד, "מערכות מסתור של יהודים וכתובות ארמיות במצוקי נחל מכמס – מערות אל עליליאת". *נקרות צורים*, 8, עמ' 7–18.
שבטיאל, י', תשס"ט, "מקלטי מצוקים בגליל בתקופת מרד החורבן", גרוסמרק, צ' ואחרים (עורכים), **מחקרים חדשים של הגליל, ספר העשור לכנס מחקרי גליל**, תל חי, עמ' 3–21.
שבטיאל, י', תש"ע, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.
שבטיאל, י', תשע"ב, "מערות המסתור בגליל, ייחודן ותפוצתן-עדכון ודיון מחודש", *קתדרה*, 142, עמ' 7–26.
שבטיאל, י', תשע"ב, "מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין – זהות טיפולוגית וזיקה היסטורית", טבגר, א' ואחרים (עורכים), *במעבה ההר*, מחקרי הר אפרים ובנימין, בית אל, עמ' 45–58.
שבטיאל, י' תשע"ג, "טהרה בזמני מצוקה – תופעת מקוואות טהרה במקלטי מצוקים בגליל והדומה לה בארץ בנימין", *במעבה ההר*, כרך 2, מחקרי הר אפרים ובנימין, בית אל, עמ' 101–118.

Binford, S, R, 1966, Me'arat Shovakh (Mugharet esh-Shubbabiq), *IEJ*, [9502–1200], vol:16, iss:1, pp.18–32
Shivtiel, Y., and Zissu. B., 2007-8,"Coins from the Akbara and Nahal Amud Cliffs" *INJ*, 16,. pp.112–117
Stiebel, G.D., 2007; Armis et Litteris, The Military Equipment of Early Roman Palestine, in Light of the Archaeological and Historical Sources, Thesis Submitted for the degree of PhD at University of London.

מקורות היסטוריים

קדמוניות היהודים: יוסף בן מתתיהו, תשכ"ג, קדמוניות היהודים, שליט א' (תרגום) ירושלים.

חיי יוסף: יוסף בן־מתתיהו, תשס"ח, חיי יוסף, שוורץ, ד' (תרגום), ירושלים.

מלחמת היהודים: יוסף בן מתתיהו, תש"ע, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, אולמן, ל' (תרגום), ירושלים.